

„Ki beszél győzelemről? Túlélni – ez minden”

Magyar írók tanúságtétele (1944–45): ezzel a címmel jelent meg a Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó gondozta *30 év* sorozatban a kötet, amely négy egykor külön-külön kiadott könyvet foglalt egybe, Darvas József *Város az ingoványon*, Déry Tibor *Alvilági játékok*, Kassák Lajos *Kis könyv haldoklásunk emlékére* s Nagy Lajos *Pincenapló* című munkáit. A sort teljesebbé tehetné volna egy olyan kötet, amelyikben helyet kap például Szép Ernőtől az *Emberszag*, Asztalos Istvántól az *Író a hadak útján*, Zsolt Bélától a *Kilenc koffer* – nemcsak a tanúságtevés akarata rokonítja őket, hanem a műfajuk is.

„Most itt fekszem a matracon...”

Kivétel nélkül – s ide lehetne venni még Boldizsár Iván *Don-Buda-Párizs* című memoárját is – mindegyik kortörténeti dokumentum, beszámoló, tudósítás a második világháború végének Magyarországról, háborús állapotáról, főként pedig Budapest ostromáról. Tágabb érvennyel illene rájuk az „ostromnapló” elnevezés, amit a Nap Kiadó Illyés Gyula 1945. január 10-e és 1945. április 24-e között írt feljegyzéseinek címéül adott, szűkebb értelemben pedig jó részük „pincenapló”, kivételesen, az irodalomtörténetben szokatlan módon az alkotás keletkezési helyét emelve műfaji jelölőül. Mintha a körülmények magyarázatul, sőt mentségül szolgálnának a nyelvi, szerkezeti megformálásra, holott a szóban forgó művek a legkevésbé sem hevenyészett stílusukkal, eszmei-gondolati esetlegességükkel tűnnek ki, sokkal inkább a fogantatási idejüktől független fogalmazásmódjukkal, poétikai-esztétikai eszköztáruk bőségével, nemegyszer – főként Szép Ernő esetében – leleményes és bravúros használatával. Ami azért is nagy szó, mert végső soron mind a hat mű – Déry novellaciklusát, Boldizsár könyvét és Illyés jegyzeteit, más-más okból, de kivéve a vizsgálódás köréből –

MÁRKUS BÉLA (1945) a Debreceni Egyetem nyugalmazott docense.

A fasizmus és a holokauszt ábrázolása a magyar irodalomban című, a Magyar Írószövetségben 2014. november 11-én tartott emlékkonferencia előadása.

magán viseli, sőt tudatosan hordozza a napló műfaji jegyeit, elsősorban az időrend szerint rögtönző előadást.

Asztalos István már könyvének címével a krónika hagyományát éleszti. Bevezető gondolatai a mesélgető obszitosnál nehezebb dolgára céloznak, hogy aztán a saját magával kapcsolatos, a részvételével zajló „hadi események” előadását 1944. március végével, katonai behívója kézbesítésével indítsa. Mint összegzőképpen írja, nem óhajtott „esztétizálni egy szikrányit sem”, hiszen könyvét „nem szórakoztatónak, hanem hiteles dokumentumnak” szánta népe „eljövendő nemzedéke számára”.

Darvas József szerint a már 1945 nyarán, az első könyvnapon megjelent műve leginkább „egy szenvedélyes hangú felszólaláshoz” hasonlítható. Nem regény tehát, nem riport, nem napló és nem is történelmi dokumentum, noha „mind-egyikből van benne”, hanem „valami nagy történelmi perben” való megnyilatkozás. „Kicsit” vádltként, kicsit vádlóként, tanúként és bíróként, egészében népe „írófiaként”. A második kiadás alkalmából, 1955 márciusában készült előszóban rögzíti a megírás körülményeit, a pincében „pillogó gyertyafényt”, és hogy se praktikus írói cél, „se gondos írói megmunkálás” nem érdekelte akkor. A kezdő időpont, a *Város az ingoványon* első mondata: „Január huszadika, délután.”

Kassák Lajos az ugyancsak 1945-ben megjelent könyvéhez „előljáró sorokat” fűzött, ahol is nyomatékkal említi: a két részre tagolható kötetnek mind a prózai költeményeket tartalmazó első, mind a naplójegyzetekből álló második felében magát adta, hogy megközelítse „a művészi tökéletességet”, „az alkotás belső törvényei” fegyelmezzék és tartsák össze őket. Az alkotás időbeli folyamatát is felfedi: 1944. március első hetében fáradalmait kipihenni Zircre utazott, ám hamarosan, a német megszállást követően, mielőtt „az igazoltatások megkezdődtek volna”, visszakerült a fővárosba, s májusban itt látott neki a karácsonyig tartó munkának.

1944 karácsonyának estéje – Nagy Lajos könyvének felvezető, a tényleges naplójegyzeteket megelőző részében szól arról, hogy Budapest ostroma ekkor kezdődött, és ő az ostromról, illetve a pinceéletéről „csak január másodikán” kezdett írni, maga se tudja pontosan, miért. „Írás közben az a cél is lebegett előttem – magyarázza mégis –, hogy hadd olvassák jegyzeteimet olyan szerencsés emberek, akik messze esve a háború színterétől, csak nagy általánosságokat tudhattak az újságokból, esetleg később könyvekből, de egy az ostrom alatt vergődő embertársuk mindennapi életét, annak apró részleteit el sem tudják képzelni.”

Szép Ernő még korábbi időbe visz el: az *Emberszag* is dátummal indít, október huszadikával, a „Szálasi-világ hatodik napjával”, hogy a november kilencedikéig tartó csaknem három hétbe sűrítve mesélje el, olyan könnyedséggel és szellemességgel, hogy „itt-ott nevetni is lehet” munkaszolgálatra vonultatásának és a Pest megyei, Csomád melletti Erdővárosban végzett, a „zsidókínzáson” kívül semmi más célt nem szolgáló sáncásásnak a mindennapjait. Hogy mi történt vele s mindnyájukkal azután, „azt leírni és azt elhinni, érzésem szerint,

nem is szabad” – figyelmeztet végül, hozzátéve: – És amit meséltem idáig, azt is „if you want, remember, if you want, forget”, vagyis jegyezze meg vagy felejtse el, ha akarja az előadás közben többször is megszólított olvasó.

Zsolt Béla befejezetlenül maradt regénye olyan mondattal kezd, amelyet csaknem változatlan formában később is, mintegy refrént, megismétel: „Most itt fekszem a matracon, a templom közepén, a frigyszekrény tövében” – jeleníti meg helyzetét, a nagyváradi gettóban, a wisznicei csodarabbi kétemeletes, nagy udvaros chasszid templomában kijelölt helyét. Vári György hiányos vagy elfogult elemzése szerint (ld. *Emberáldozat Tárgyjistennek*. <http://arkadia.pte.hu>) a „most” határozószó az időtudat kihunyását mutatja, vagyis azt az állapotot, aminek nincs „jövője”. Az idő tudata azonban nagyon is eleven: a múltban van egy kitüntetett, szintén refrénszerűen ismételt pontja, mégpedig 1944. március 19-e, a jövőt tekintve pedig akkor függesztődik föl, amikor a félbe maradt regény ideje is. Az önéletrajzi alak feltehetően nem tud mit kezdeni azzal, hogy a nürnbergi pályaudvarról, a bergen-belseni láger után Svájcba tartva a Kasztner-vonat kiváltságosai közé tartozott. *A nagy embervásár* – a koncentrációs táborból fejenként ezer dollár váltságdíj ellenében kimenekített zsidókról hetilapja, a *Haladás* aközben indít sorozatot ezzel a címmel, miközben abbahagyja a *Kilenc koffer* közlését.

A „most” tehát, bár nem hónapra és napra pontosan, mint az említett emlékezések, naplók, a jelen idő három különböző jelentését alapul véve, mégis a közvetlen vagy pillanatnyi jelenre utal, 1944 nyarára, nem pedig az időtlen, gnómikus, még kevésbé a szokásos, ismétlődő jelenre. Ha hordoz általános érvényű kijelentést, akkor ezt Vörösmarty verse, az *Előszó* nevezetes sorához – „Most tél van és csend és hó és halál” – hasonlóan a pillanat kitágításával és kimerevítésével éri el. S az elbeszélő így kelti azt a benyomást, mintha az eseményeket közvetlenül tapasztalná meg, vagyis mintha a szemtanú hitelességével előadott történetei egy kor bizonyosság- vagy tanúságtételeiként, üzeneteiként szolgálnának. A napló műfaji jellegzetességei ezek (ld. *Világirodalmi Lexikon*, IX. Bp., 1991, Akadémiai), csakúgy, mint az *Önéletírás, élettörténet, napló* (Bp., 2003, L'Harmattan) szerzője, Lejeune szerint a következők: egyfelől, hogy a napló „gyakran krízisekhez kötődő tevékenység: diszkontinuitása megszokott dolog”, másfelől, hogy a kezdete „majdnem mindig kiemelt fontosságú”. Noha a francia tudós mindezekelőtt az alkotói válságra célzott, nyilvánvalóan vannak ennél sokkal súlyosabb krízishelyzetek is. Az élethalálharc napjai, hónapjai, amikor valakinek a pusztasága forog kockán. A háború idején.

Már az is érdemes a figyelemre, hogy a válsághelyzet kezdetét senki sem kapcsolja össze a háború kirobbanásával – ami következhetne, persze, a napló formájából, az idő folyamatos követéséből, előrehaladó szemléletéből. Még ha a visszatekintés, a múltlelemzés nem idegen is a műfajtól. Mindenesetre Darvas József szánja a legnagyobb teret annak boncolgatására, vajon milyen történelmi-társadalmi okok juttatták oda – Budapesttel együtt – az országot, hogy „újra fel kell építeni”. Ne álljanak meg a közeli dátumoknál, figyelmezteti olvasóit. „1944. október 15.? 1944. március 19.? 1941. június 26.?, a Szovjetunióknak átadott magyar

hadüzenet napja? 1919?” – mélyebbre kell ásni, int ismét, mondván, régebbiek a vétkek: „Már születésekor erre a sorsra ítéltetett ez a város!”, 1867-ben ugyanis a Habsburgokkal kiegyezett magyar reakció volt az apja, és a millenniumi „boldog Magyarország” a szülőanyja. Asztalos István elmékedése szerint is „gyarmati sorsunk” Ausztriával már egy-két százada kezdődött, s nem most a háború előtt. A *Város az ingoványon* mindenek ellenére sorra veszi a korabeli kormányokat. A feudálkapalista reakció „baloldalán” álló Bethlentől Gömbösön át az első zsidótörvényt beterjesztő Imrédyig, a humanista tudós bölcsességét és a feudális magyar földesúr maradiságát párosító Teleki Pálig s még tovább Bárdossyig és Kállayig és Szálasiig – a háborús felelősséget szovjetbarát szempontból mérlegelve. Nemcsak egyes írók „félrecsúszásait”, de szinte az egész nemzetét azzal magyarázza, s ezt tartja a legfőbb tragédiának, hogy nem ismerték „a munkásosztály forradalmi világnézetét”. Ennek szellemében vet számot a bécsi döntésekkel, az 1941 októberének legvégén, Kossuth és Táncsics sírjának megkoszorúzásával kezdődő függetlenségi mozgalommal, a Történelmi Emlékbizottság 1942. januári megalakításával, ugyane hónapból az újvidéki vérengzéssel, a rá egy évre következő doni tragédiával, a 2. magyar hadsereg felbomlásával, kétszázezer ember halálával. A „szégyenteljes áldozatul odadobva pusztult” magyarok hadviselésénél élénkebb színekkel ecseteli a munkaszolgálatosok sorsát, úgy állítva be, mintha a kormány számára csak forma kérdése lett volna, hogy „a munkatáborokból haláltáborok legyenek”. A zsidók és más „megbízhatatlan elemek” behívását s 1942 kora tavaszán Ukrajnába indítását – jelöletlen idézettel – „halálmarsok”-nak nevezi, ezáltal a háború örületét ő maga is külön szörnyűségekkel tetézi.

Ezeket az eseményeket mindenekelőtt „antifasiszta” alapon ítéli meg, és ez az ideológiai alapállás a későbbiek során legfeljebb annyiban módosul, hogy gyakran kitér a történelmi események pusztá ismertetésére. Így jár el az utolsó háborús esztendőről értekezve is, attól a hiábavaló próbálkozástól kezdve, hogy nem küldünk több katonát a keleti frontra, a háborúból való sikertelen kiugrásig, a nyilas hatalomátvételig, közben az ún. demokratikus pártok összefogását jelképező Magyar Front megalakulásán, június első napjaiban közzétett kiáltványán át a zsidókat sújtó kormányrendeletek kiadásáig, gettókba zárásukig s deportálásukig. És közben, amit a legrészletesebben tárgyal: az ország „katonai megszállása”, március 19-e. A bécsi magyar konzul jelentése egy héttel korábbról, hogy nyugati határainkon öt hadosztálynyi német erő gyülekezik. Horthy tiltakozása, hogy lemond, mire Hitler válasza, „a dunai kis népek egymás elleni kijátszása”: román, szlovák és horvát csapatokkal szállatja meg Magyarországot. Aztán „a legszörnyűbb szégyen”, Darvas szerint, hogy „csöndben, szinte észrevétlen zajlott le” az egész. Hogy „a Gestapo régen Budapesten tartózkodó különítménye” nagyarányú razziát hajtott végre, összefogdosta a „gyanús” németellenes elemeket. És hogy szinte természetesnek tartotta a főváros jó része, hogy „minisztereket, tábornokokat, képviselőket, politikusokat, írókat szedhetnek össze, s verhetnek akár agyon”. „Egy lélekvesztett nép szomorú, szégyen-

teljes vizsgálója volt ez a nap” – jelenti ki a *Város az ingoványon* szerzője. Véleménye szerint nemcsak az uralkodó osztály hitványságát, a nemzet vaktságát és közömbösségét mutatta meg, hanem „a demokratikus, németellenes csoportok, mozgalmak, pártok erőtlenségét is”.

Zsolt Béla memoárjában is szerepet kapnak ugyan a háború kitörésének eseményei, ám sem a leírás epikai elemének, sem pedig az esszéisztikus értelmezéseknek nincs akkora szerepük, mint a fordulatos történeteknek. Annak az izgalomnak például, amit a címbéli tárgyak, a kofferek Németországból való „kimentése” egy német vasutas jóvoltából az akkor már ellenségesnek számító Franciaországba, Párizsba juttatása fakaszt. A nagyváradai gettóbéli emlékezés másik csomópontja: az 1942 júliusával kezdődő s tizenkilenc hónapig tartó (egy helyütt huszonkilenc szerepel) munkaszolgálat Ukrajnában, a brjanszki erdőben, Kijev közelében a kiszolgáltatottság, a kegyetlenség hónapjai. És a közömbösség, az önelidegenedés. A munkaszolgálatos, akinek háromnegyed évig a sírásás volt a feladata, maga döbben meg, milyen hamar elveszti félelmetességét és szokatlanságát az „effajta mesterség”. „Mikor hajnalban, vállunkon a vacak csákányokkal kivonultunk, útközben beszóltunk a kórházba, megkérdeztük az ügyeletest: hány halott? Néhány nap múlva már alig gondoltunk rá, hogy az esetlen faládákban magyarok, emberek, még inkább cafatra szakadt magyar emberek maradványai hallgatnak” – számol be. Érzéketlenné válásukról még riasztóbb egy másik kép: a „gonosz tábori pap” a temetési liturgia elhadarása után ott hagyja nekik a koporsót, ők pedig – „a kényszermunkás lazsál, ha nincsenek a nyakán” – ráülnek a koporsóra, rágyújtanak, esznek is, megtárgyalják a hadi híreket, és csak a bevonulás idején sóhajtanak fel: „Csináljunk valamit, emberek!” Másutt, az aknamezőre menő oroszországi zsidókról elmélkedve mondja, se nem közöny és se nem gyanútlanság vezette őket, hanem arról volt szó, „hogyan az emberek nemcsak hogy azt nem hiszik el, hogy ami történik, velük történik, de azt sem, hogy ők maguk azonosak saját magukkal”. Skizofréniát emleget, a személyiség kettéhasadását; később ő maga nagyon is tisztán látja, hogy „nem elég őszinte” a segítség elutasításakor, amikor kimenekítenék a váradai gettóból; „hiú póz”, hogy a feleségével marad.

A munkaszolgálat „színre vitele” különösen érdekes abból a szempontból, hogy egyáltalán nem „halálmarsként” jelenítődik meg. Zsolt jelenetei sokkal inkább emlékeztetnek arra, ahogy Örkény István az *Életrajzi beszélgetések*ben beállítja a maga élményeit – ezért is furcsa, hogy ellentétben a *Kilenc kofferral* Örkény dokumentumprózái közül sem az *Amíg idejutottunk* – eredeti címén: *Emlékezők* –, sem pedig a *Lágerek népe* nem említődik a magyar holokausztirodalom első darabjai között (ld. Kálmán C. György: A túlélés poétikai problémái. In *A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András. Bp., 2007, Gondolat, 418). Ide tartozik, amit Ungváry Krisztián állít *A magyar honvédség a második világháborúban* című könyvében (Bp., 2004, Osiris, 119–120): a munkaszolgálatosok adatai nem támasztják alá azt az állítást, hogy „intézményük” afféle „mozgó vesztőhely” lett volna. „Ha összehasonlít-

juk a honvédség veszteségeivel, akkor 1941–1944 között százalékosan a munkaszolgálatosok túlélési esélyei jobbak voltak, mint a fronton harcoló alakulatok tagjaié” – állapítja meg. Ami ezzel összefüggésben Zsolt elbeszélőjét jellemzi: a doni csatavesztésről nincs szava, a magyar nemzeti tragédiák sorából kihagyja – mintha már a regény írásakor úgy látta volna, ahogy majd a nyolcvanas évek történészvitája, a Historikerstreit felveti: a holokauszt és a történelmi folyamatok összeegyeztethetetlenek.

„Mi minden vész el március 19-e óta?”

Ezért is meglepő, hogy a legmélyebb válság kezdetét ő is, akárcsak író társai többsége, Magyarország megszállásának napjától eredezteti. „Mi minden vész el március 19-e óta? – teszi föl magamagának a kérdést, s válaszol is: – Most már igazán nincs bennem semmi áldolog, semmi pátosz. Úgy mondom, mint amikor valaki elveszti minden cókómókját, valami nagyon szükségeset, nagyon életbe vágót: elsősorban elveszett a haza.” Ennek a veszteségnek mintegy jelképe a címbeli cókómók sorsa: március 16-án abban bízva szállítják Budapestről Nagyváradra, hogy ott nem lesz bombaveszély, három nap múlva azonban „jöttek a németek, aztán jöttek a csendőrök, és elvitték a kilenc koffert”. Azon túl, hogy szinte refrénszerűen ismétli, mi minden vész el e naptól kezdve, szégyenkezve sorolja saját maguk megalázásának nem is annyira önnön félelmükből, mint inkább a „Magyar Állam” „öröklött erkölcsi presztízseiből” fakadó eseteit. A „csendőrburleszk”-ben játszott szerepeket. Ezek vállalása – emeli ki ismét – „azért ment könnyen, mert bár minden, ami március 19-e óta történt, semmiben sem hasonlított ahhoz, ami a múltban államhoz, nemzethez, társadalomhoz hasonlított, s bár a mocsok a szájukig ért, és szüleik, testvéreik és gyerekeik bomló hullájának bűzét lélegzették be, mindvégig nem tudták konkretizálni, hogy az az államhatalom, amelynek törvényeit meg kell tartani, és ez a haza nem az a haza, amelyet akkor sem szabad gyűlölni, ha rideg hozzánk. Nem tudták konkretizálni, hogy ez az államhatalom vészelt kutya lett, s ez a haza a haramiák erdeje és kukoricása.”

Kis könyve előljáró soraiban a vidéken tartózkodó Kassák úgy beszél március 19-éről, a németek Budapestre történt bevonulásáról, mint olyan „hihetetlen” hírről és eseményről, amelyről bár rég tudta, hogy „be kell következni”, mégis „riadt döbbenet” vett rajta erőt tőle. „Éreztem, hogy a verem szélére értünk, ahol a végső pusztulás leselkedik ránk” – írja, izgalmasnak és elszomorítósnak tartva e napot, hallván, „amint a csendes éjszakán átdübörögtek a szövetséget megszállók motorkerékpárjai, autói és tankjai”. A teutonok, gondolta, s a rémképek sorozata vonult fel előtte. Úgy érezte magát, „mint aki máris a koporsóban fekszik, zuhog rám a hant, hiába is védekeznék ellene, élve eltemetnek ezek a pillanatok”. „A néma, hosszú haldoklás folyamata indult el.” A kötet igen távol áll attól, hogy mint Darvas Józsefé, szenvedélyes hangú felszólalás legyen. Épp

ellenkezőleg: az alkotói magatartás és felfogás, főleg a „szív mélyéről” felfakadt „poétikus hangulatfoszlányokat” tartalmazó első rész esetében inkább emlékeztet az első világháború szörnyűségei közepette is a monumentális regényén dolgozó, a világtól magát parafafalal elszigetelő Proustéra. „...tudom, az cselekszik leghelyesebben, aki most nem cselekszik semmit” – Kassáknak ebből a politikai alapállásából következik a záró sorok név nélküli utalása Rilkére, egyik emlékvésére: „Ki beszél győzelemről? Túlélni – ez minden”. Földézheti, persze, ez a meglepő, legalábbis egy szocialista érzületű munkásírótól szokatlan viselkedésválasztás *A kassai polgárok* János mesterét, Márai Sándor szobrását is, aki élete romjain a kérdésre, hogy mi a terve, kurtán felel: „Elviselni és megérteni.” Ehhez társul a tanítás: addig is, mondja Kassák, míg „fény töri át az omló fátylakat”, „a pokoltól elfordított arccal hajoljunk munkánk fölé, harsanjon a gyalu, s a mester kalapácsa csendüljön az acélozott üllőn”. Az alkotásba menekvésnek ehhez a programjához képest politikai állásfoglalásként hat *A legártatlanabbak nevében* fejtegetése: szakadatlanul azt „ordítják”, hogy ki kell tartanunk, s mi „Kitartunk, mint az ökrök, s érezzük, hogy ugyanúgy vágódunk el majd némán, mint a letaglózott ökrök.” Hasonlóképpen a *Konok fény sugar* önmarcangoló azért nem való be- vagy felismerése is: „Felelősséggel tartozom. Semmi kétség!” Ugyanakkor a naplójegyzetek között 1944 júniusában ott a hivatkozás kétszer is Montaigne gondolatára: talán szégyenkeznie kellene, írja, hogy „ebben a fegyverzajtól és emberi jajkiáltástól hangos világban” egy „nem éppen időszerű bölcselkedése” jut eszébe: „Ha életednek nyugalmat hódítottál, ez több, mint városokat és birodalmakat hódítani. [...] Az ember legnagyobb remekműve a helyes élet...”

Hogy mennyire az alkotásban testet öltő magatartás foglalkoztatta, jegyzeteinek első, májusi darabja is elárulja: B. B. D. szobrász barátja (nyilván Bokros Birman Dezső) legújabb munkája, egy kisplasztika kapcsán álmélkodik: „Micsoda hősi elszántság kell ahhoz, hogy valaki ma megfeledkezve legszemélyesebb bajairól, agyagot vegyen a kezébe, és mintázni kezdjen.” A legszemélyesebb bajok itt már nem magánérdekűek: a sárga csillag kényszerű viseléséből, a zsidók megjelöléséből fakadnak, mintegy megértően fogadva azok „igazát”, akik a maguk fajta embert el akarják pusztítani. A napló egy későbbi, 1944. szeptemberi bejegyzése a „zsidók butaságának” nevezi, hogy nem félnek a haláltól, ám fáj nekik a csillag a mellükön, amivel meggyalázzák őket. Mennyivel helyesebben tennék – veti föl a naplóíró –, ha azt mondanák: „Mít ez a rongy itt a mellemen! Az fáj nekem, szomszéd, ami magának is ugyanúgy fáj, az, hogy eltapos és felfal bennünket a háború. A bombák előtt semmi különbség nincs a csillagos és csillagatlan között. Egyformán kérdezhetjük hát, miért kell elpusztulnunk, mi az a közös vétek, amiért így büntetnek bennünket?” Ha így szólnának, teszi fel a *Kis könyv haldoklásunk emlékére* szerzője, „az ember önkéntelenül szolidárisnak érzi magát az emberrel fajra, vallásra és pártállásra való tekintet nélkül” – ez lenne az igazi szövetségkötés.

A szolidaritás, az összetartozás eszméjét Nagy Lajos *Pincenaplójának* bevezető, a jegyzeteket mintegy magyarázó része is megfogalmazza: „1944. március

19. óta kettős veszedelem fenyegetett bennünket: a bombázás és a belső emberüldözés. A zsidóknak a maguk összességében, a keresztények közül pedig a jóra valóknak, több félnivalójuk volt az emberüldözéstől." Magyarország megszállása meghatározó történelmi esemény ebben a számvetésben is, amely egyébként éppen csak érinti, hogy „a németek megkezdték a háborút”, futólag, „politikai epizódznak” tartva az orosz–német megnevezési szerződést, vagyis Hitler és Sztálin, a fasizmus és a kommunizmus paktumát. Szól Budapest meglepetésszerű bombázásáról, 1942 szeptemberéről, ám hallgat a háborús veszteségekről, a doni csatákról. Az életrajzi összegzés itt is, mint Kassák esetében, vidékre utazásról számol be, és a sárga csillag viselésének kényszere szintén fölmerül, ami alól az író keresztény volta miatt a felesége mentesült. A bejegyzések három nagyobb téma körül csoportosulnak. Az írás az egyik, a maga távlatatlanságával, azaz annak az eltökéltségnek a hiányával, ami a krónikás szerepét sem teszi vállalhatóvá. Az alkotás körülményeire, mint a költő esetében, a sötétben araszolás helyzeteire helyeződik így a hangsúly. „Macskakaparás az írásom, zagyvák a mondataim, ismétlődök, semmitmondók a szavaim” – elégedetlenkedik. A másik téma a pinceélet összefüggéséből, az élelem megszerzésének mindennapos gondjaiból, főként pedig a kiszolgáltatottság és a halálfélelem elviselésének különböző formáiból, magatartásmintáiból fakad. „El kellett szenvednem a tökéletes tehetetlenség gyötrelmét” – panasolja egy helyütt, de legalább ennyire megszenvedti, hogy képmutatónak kell lennie. Egy kávéházi esetet hoz fel példának: a tulajdonos „boldog vigyorral” az arcán „elmesélte” nekik, hogy „a zsidókat egy Auschwitz nevű német városba viszik, ott ciánkamrába hajtják, megölik őket, mint a poloskákat”, s hogy ezek élete „legboldogabb hetei” – ő pedig mondott rá valamit „ahelyett, hogy szó nélkül szemem köptem volna”. A harmadik témát napjaink sokat vitatott fogalmával, az „összehasonlító áldozattannal” lehetne megjelölni, nem a mai értelemben persze, vagyis hogy a náciizmus áldozatai mellett számba vesszük a kommunizmus áldozatait is. Az összehasonlítás így történik: „De amikor ezeket a nyomorúságokat leírom, csak a tényeket jegyzem föl, különben tisztában vagyok azzal, hogy mindez csekélység, mindez semmi ahhoz képest, amit másoknak, sokaknak kell szenvedni. Öldöklés, börtön, rabság, munkatábor, drótkerítés, kivégzés, kínzás, verés egész Európában.” Ez az 1945. január 11-ei naplójegyzet még nem tudhatott arról, hogy úgy hetven évvel később a „múlttal való őszinte szembenézés rögzös útjának választása egyben a demokrácia választása is”, ám a szembenézés „rögzös útja” e dogma szerint csupán a holokauszthoz vezet, a légerekhez, munkatáborokhoz nem; az igazi demokrácia nem a kommunizmus traumájának, létezett szocializmusunk bűneinek feldolgozását sietteti (ld. Vásárhelyi Mária: Sosem volt népszerű téma. *Élet és Irodalom*, 2014. október 31.).

E tekintetben, mármint a demokrácia (és a szocializmus) távlatában a háború végéről tanúságot tevő művek zárata, befejezése az értelmezés szempontjából is jelentésszerű. Szép Ernő emlékezésének utolsó sorai, ugye, arról beszélnek, hogy ami 1944. november 10-étől kezdve történt „mindnyájunkkal”, azt leírni és el-

hinni nem is szabad. Zárójelek között ugyan, de a legvégén szükségesnek tartja megjegyezni: nem tudhatja, „sáncásó bajtársai” közül „kit feszélyezne, kit nem az ő zsidó beosztása” – hogy a beosztást vallási vagy faji szempontból érti-e, kideríthetetlen, mindenestre tartózkodik attól, hogy néven nevezésükkel „kényelmetlenséget” szerezzen nekik vagy utódjaiknak.

A *Pincenapló* egyrészt arról tudósít, hogy az „ölelkezés elmaradt”, az író hiába képzelte el az orosz katonákkal való első találkozást úgy, hogy „egymásnak esünk, és átöleljük egymást”. Másrészt az óvóhely csodálatos hangulatáról számol be. Annak a néhány zsidónak és egy-két jóra való embernek a tétovaságáról, féltékenységéről, türelméről, akik a pincében rejtőztek. „Az ellenforradalmárok azonban gátlás nélkül mondják ki véleményüket arról, ami történt, mindenről, amit észlelnek. Megkezdték a gúnyos kritikát. Tudnak és mernek fölényeskedni” – ítélik a mind szellemiségükben, mind státusukban jelöletlen ellenforradalmárok felett. A végkövetkeztetés pedig: „Mondom, nem nyugalom következik, hanem további harc. Szakadatlanul résen kell lenni. Hosszú ideig, talán egész életünkön át.”

Kassák következtetése sem derülátóbb. „Vessünk számadást, hogy milyen önzők, gyávák, minden jóra hasznavehetetlen lények voltunk? – kérdi, megtoldva egy meglepő kérdéssel: – Mire való lenne ez a nagyképűség?” Önzők, gyávák voltunk, mondja, de következett is a „fizetség” érte. A háború végéről való eszmefuttatása Szörényi László *Delfinárium*ába illik egy szó hiánya miatt. Az eredeti, 1945-ös kiadás 108. lapján az szerepel, hogy „vártam a közeledő ellenséget, aki talán megszabadít bennünket a szövetségéstől”, harminc év múlva Sík Csaba szerkesztésében az író egyszerűen a „közeledőt” várja, nem pedig az ellenséget. A folytatás ott sem és itt sem nevezi meg, hogy a szovjetek, avagy az oroszok volnának az ellenség, azt viszont világossá teszi, a „megszabadításunknak” meglesz a fizetése. Várta őket, ismétli, mert „nemcsak reméltem, hanem hittem is, hogy ez a másik roppant erő lesz az, aminek a nyomában, ha megfogyatkozva és megnyomorítottan is, újból levegőhöz juthatunk”. „Vártam őket – ismétli megint, immár harmadszor –, s most, hogy itt vannak, már majdnem tapintható valóságukban, nem tudom, mit gondoljak, és mit mondjak róluk?” „Tegnap még amiatt keseregtem, hogy messze vannak, ma remegve érzem a közelségüket” – kertelés nélkül mondja, habár tudja, „nem okos dolog ennyire őszintének lenni”. Végül pedig, amikor azért is megy le a pincébe, hogy érezze maga körül az embereket, nem lát és nem tesz különbséget az ostromot elszenvedők között: úgy véli, „akaratlanul is egyé kalapálódott a sorsunk”.

Darvas József a sorsközösség, az összetartozás igéi helyett a görög sorstragédiák kegyetlen ítéletének „dördülését” hallotta. Az 1945. január 20-án a Rákóczi téren eltemetett Szabó Dezső halála pedig lendületes elmefuttatása szerint jelképes lett, mivel a „magyar ellenforradalom rendszere” „egyik szellemi bábája” nem látta meg, „hogy az 1918-19-es forradalmak ledöfése új 1514 volt, új Dózsa-gyilkosság, hogy Horthy az új Zápolya, nyomában új Werbőczyek jönnek, s vég nem lehet más, csak egy új Mohács...” Eme politikai kinyilatkoztatásban

Budapest mint olyan „új Ninive” jelent meg, amelynek lerombolt városrészeiért, kifosztott gyáraiért a „német és nyilas gazság” felel. És a távlat: „a jövőendő biztató képe dereng föl bennem”, „egy új és szabad emberi közösség ígérte” vizionálja.

Asztalos István, bár nem jelöli meg pontosan a napot, mégis biztos, hogy a maga hadak útján járását szintén március 19-étől eredezteti. Szép Ernő még azt is tudatja, hogy vasárnap volt, „mikor a németek megszállták az országot”, és neki, aki harminchárom évet töltött a Szigeten, el kellett hagynia a Palatinus Szállót, mert – szám szerint tudja – kétszázhetven német tisztet raktak be oda. A szobafőnök biztatta ugyan, hogy mehet vissza két hét múlva, mert ami történt, az nem megszállás, hanem – dőlt betűkkel jelzi – *átvonulás és vonalbiztosítás*, és ő nemcsak hogy elhitte, „jólesett ezt elhinni”, hanem tovább is adta a városban, végül még sem lett semmi a visszaköltözésből. Asztalos a magyar haderők német parancsra történt totális mozgósításától s ezzel egyidejűleg a Lajtán átküldött német páncélosok megjelenésétől számítja a kálváriajárását – a jövőendő ellenben Darvashoz hasonlóan képzei. A magyar nép szerinte ebben a háborúban is „áldozata volt hivatalos és más hitvány urainak, akik a saját hasznukért mindig szívesen adták el népünk becsületét”. Ideológiai szólamokba, politikai közhelyekbe csapva a népet illető megérdemelt igazságért emeli fel a szavát, bátorításul mondva: a nép egészének „nincs szüksége” a csüggedésre, mert „ha a korona el is vesztette ezt a háborút, a magyar nép, én hiszem, hogy – megnyerte”. Meg „végre nemzetté lett, gazdája a nemzeti vagyonnak, hazája pedig független magyar köztársaság. És most már rajta áll, hogy mindezt meg is tartsa.” Befejezésül Illyés kissé más szellemben fogant versét, a *Lapdát* idézi: „Könnyű repülni / súly nélkül! / A próba: túrni! / S a mélyből / föl – kikerülni!”

Az *Író a hadak útján* egyébként egyedülálló a tanúságtevő alkotások között, mert – mai szóval – az „eltagadott nemzeti ellenállás” háború végi példáit villantja fel, illetve részletezi. „...Senki se mondja, senki rá ne fogja, hogy ez a nép nem harcolt most is a német ellen a maga módján – figyelmeztet a szovjetellenességgel semmiképp sem vádolható kolozsvári munkásíró. – Megtette most is, amit józanul megtehetett. Végig Erdélyen át, a Felvidéken, a Dunántúlon s a Duna-parton sok ezer fa teleaggatva magyar munkással és magyar paraszttal, akik hősi halált haltak, mert nem voltak hajlandók tovább küzdeni igazi ellenségeik érdekében.” Büszkén említi, hogy Kiss János honvéd tábornok Bajcsy-Zsilinszky Endrével és huszonöt különféle rangú honvédtiszttel ellenállási mozgalmat szervezett. Minden büszkeség nélkül tudatja aztán, hogy író társai, barátai közül Veres Pétert egy munkásszázadból szöktették a fővárosba, hogy Sinka István ide futott fel, dugdosni a fiait, hogy Illyés Németh Lászlóval bujkált. Szabó Pál pedig, „akinek Isten után a legtöbbet köszönhettem” Budapesten, nemcsak menedékhelyet adott neki, hanem úgy-ahogy szereplőjévé, részesévé is tette a Mikó Zoltán vezérkari százados parancsnok irányította ellenállási mozgalomnak. A mai történelmi megítélés alapvetően eltér a korabelitől, pontosabban attól, amilyent a szovjetek fogságába került, Kunszentmiklóson rabos-

codó Asztalos a vallatásai nyomán kialakított magában. Mikó és a németek ellen a Börzsönyben harcoló, mégis a szovjetek hadifogságába kerülő Görgey zászlóalj szerepét többen igyekeztek tisztázni, Gazsi József *Fények a Börzsönyben* című regényes életrajzától kezdve Cseres Tibor cikkén – *Az elfelejtett zászlóalj* – át Vitányi Iván és M. Kiss Sándor több mint harminc évvel ezelőtt kiadott monográfiájáig, *A Magyar Diákok Szabadságfrontjáig*. Szemben a mára kikristályosodott véleménnyel, miszerint a vezérkari százados mindkét fegyveres alakulata, a Görgey és a Táncsics is a magyar ellenállás jelentős tényezője volt, az egykor vádlottként kezelt Asztalos bizonytalan lehetett és maradhatott abban: antifasiszta, németellenes volt-e Mikó, vagy a szovjet hadsereg ellen akart partizánokat szervezni, kémekeket nevelni, akit „az oroszok már Erdélytől kezdve” ezért kerestek. Az *Író a hadak útján* az első tanúskodás ebben az ügyben, de tanúskodás az áldozatra kárhoytatottság közös ügyében, a munka- vagy frontszolgálatra kényszerítettségben is. Ahogy a könyv egyik mottója kesergő: „El kell menni, ha esik is, / ha nehezemre esik is.”

„a teremtésben van más vesztes is”

Illyés március 30-án jegyzi föl Darvas Józseffel kapcsolatban: „A zsidó-kérdésről írt cikke miatt névtelen levelek” (ld. *Ostromnapló*, 1945). Ami tudható: a cikk a *Szabad Nép* első számában március 25-én jelent meg *Őszinte szó a zsidókérdésben* címmel, ami viszont csak sejtethető: a kilétüket elhallgató olvasók nem értettek egyet a publicista véleményével. Ez – feltételezhető az eredeti szöveg ismeretének hiányában is – a lényegét tekintve egyezhetett a szerzőnek a *Város az ingoványon* több helyén kifejtett nézeteivel, határozott ítéleteivel. „Soha jobban nem bizonyosodott be, mint ezekben a napokban – állapítja meg szintén a Magyarország megszállását követő hónapokról –, hogy mennyire asszimilálódtak a zsidók: pontosan úgy reagáltak a maguk külön végzetére, mint a magyarok a fenyegető nemzeti katasztrófára. Még ekkor is illúzióik voltak, s azt hitték, csoda történik.” Szemrehányóan említi, hogy a zsidók legnagyobb része „pontosan betartott minden rendeletet” a sárga csillag viselésétől a keresztény cseléd tartásának tilalmán át például addig, hogy nem fürödhet nyilvános fürdőben – arra azonban, hogy elbújjon és illegalitásba menjen, csak kicsiny hányaduk volt hajlandó, „odaállni a németellenes harc frontjára, még kevesebb”. Ami Szép Ernő emlékezésében szinte játékként, a reménnyel való incselkedésként, a leleményesség próbájaként tűnik föl, holott az életben maradás a tét, a különböző külföldi követségeknél menlevelek szerzése, az Darvasnál pusztá önzésként jön számításba. Inkább ostromolták „reménytelen reménységgel” keresztlevelekért a keresztény egyházakat, semmint hamis iratokkal bujkálni mertek volna – szól az elmarasztalás.

Igaztalanul, hiszen ott a *Pincenapló*ban a G.-nénél lakó zsidólány vagy a január 11-ei bejegyzésben szerepeltetett nők ellenpéldája, s ott Asztalos István krónikájában az elhurcolt orvos feleségének, a két fiáért aggódó orosz zsidó

nőnek az esete is. Az *Író a hadak útján* elbeszélője hirtelen indulatában még hasonlóképpen ítélkezik, mint a *Város az ingoványon* szerzője, ám aztán mintha elszégyellné magát a felelősségáthárítás miatt. A legrosszabb az volt, elmélkedik, hogy a panaszkodó asszony sírása nem lázadó, hanem mélységesen lemondó volt. „...Düh ömlött végig rajtam: ne üljön és sírjon itt mindenbe beletörődve, hanem ordítson, üvöltsön, lázadjon, s ha meg kell haljon, haljon meg emberül. Menjen, induljon el, kockáztasson, vállaljon valamit, mit tudom én, mit, menjen át a fronton, vagy védje magát, s nem mint a barom, engedje elhurcolni gyermekeit, magamagát...” – érzékelteti indulata habzását. Majd csillapultát: „Torkomig futott el a düh, s már majdhogy ki nem mondtam, mikor ráeszméltem: magamért dühöngök reá... Hiszen ugyanazt teszi, amit én [...] és fojtogatott a sírás a szégyentől, hogy mennyire gyáva tud lenni a lélek, ha az életét félti.” Hogy szerették volna a túzoltóságtól vagy egy rezesbandától való igazolással megúszni a háborút: az erdélyi író, aki mint szökött katona Cseres Tiborral együtt került Pestre 44 novemberében, sorolja is a tragikomikusabbnál tragikomikusabb eseteket, ki hogyan próbált felmentést kapni a katonai szolgálat alól. Hogyan a munkaszolgálat alól, erről pedig Szép Ernő beszél, jókedvet mímelve így búcsúzván a sáncásás terheitől: „Szervusz, erdővárosi téglá, sajnálom, hogy te nem lettél svéd, nem jöhetsz velem.”

Darvas József nyilván nem az *Emberszag* írójára célzott, amikor a zsidók ellenállásának hiányát tovább feszegetve azokra a „módosabbakra” emlékeztetett, akik vagyontokat adtak egy-egy svéd vagy más menlevélért, „de a föld alatt őértük is dolgozó Magyar Frontnak még ekkor sem adtak pénzt”. Pontosan úgy viselkedtek, főleg a polgári elemeik, hánytorgatja föl, mint „később októberben az urak, akikhez hozzáasszimilálódtak: csak kitérni a harc elől, hátha meg lehet úgyis menekülni”. Szép Ernő emlékezésregénye, amely az ún. holokausztirodalom magyar darabjai közül a nyelvhasználat különössége miatt a *Sorstalanság*, életszemlélete miatt pedig a Benigni-film, *Az élet szép* mellé emelhető, az asszimilációt és a zsidó önbírálatot tekintve maga is előáll nem egy extrém, szomorúan megmosolyogtató helyzettel. Amikor a munkatáborban egy sorstársától hallott szentenciát idéz, miszerint Magyarországot egy mondatba – sic! – le lehet írni: „A paraszt szidja az urakat, az urak szidják a zsidókat, a zsidók szidják egymást.” Amikor *A zsidó antiszemita*k című fejezet „kitért” hölgye, miután az óvóhelyen mellé merészelt ülni egy nem ki nem tért, így méltatlankodik: „Mit szólnak ehhez a szemtelenséghez? Két éve katolikusok vagyunk.” Az elbeszélő szerint „gyémántkeresztcske” villogott az asszonyok nyakában, ezért nevezték el őket még tavasszal „csillagkeresztes hölgyeknek”, akik uraiknál „tüzeesebb” antiszemita voltak. „Különben szinte minden zsidó, az is, aki megmaradt a felekezete mellett, az is mind antiszemita” – szól kendőzetlenül és könyörtelenül. Kijelentésének szigora kivételt jelent ahhoz a „naiv”, önironikus és sokszor szinte humoros hanghoz képest, ami a már hivatkozott Kálmán C. György-dolgozat szerint az elbeszélt történettel folyamatos feszültségben van. Ám ez a megállapítás csak erős fenntartásokkal fogadható el, hiszen azon alapszik, hogy az

értelmező szerint az „elmesélt események valójában vérlázító, nyomasztó, pokoli történetek”, holott e munkaszolgálatban történtek korántsem szörnyűbbek, vérlázítóbbak, mint amilyenek az ötvenes évek kitelepítettjeinek hortobágyi juhhodályaiban vagy – egy hasonló hangoltságú memoárra utalva – a recski munkatábor pokolbéli víg napjai során megeshettek. Az ábrázolt tárgyiasságok rétegéhez legalább annyira illik az a stílus, amelyik közvetlenül az olvasóhoz fordul, kérdeven, „Nem unják már, kérem, az írásomat?” vagy a Gy. urat így bemutatva: „római katolikus, évekre visszamenőleg”, mint amennyire az irodalomtörténész hiányolta felháborodás, düh szólamai illenének. „Biztos, az egyiptomi munkaszolgálat idején is lopkodták a zsidók egymást, azért hozta le Mózes a Sínai-hegyről a hetedik parancsolatot is” – az ilyen és ehhez hasonló, tapasztalatra épülő szellemeskedések a világ nyomasztó voltára vallanának? Nemcsak a segítőkészség, a szolidaritás példái tanúskodnak másként, hanem az elbeszélő egyenes közlése is, miszerint a „legnagyobb szenvedés” az volt, amit „az ember intelligenciájára mértek”. „Ezt a sűrű butaságot nyelni, ezt a mocsok ködöt színi levegő helyett, a hazugságot, a butítást, a butaságot” – az értelem, a humor, a szellem sorvasztásával együtt a legfájóbb sérelme ez.

Hasonló gondok fogalmazódnak meg a *Kilenc kofferben* is, ahol az előadás módját tekintve igen sokszor hiteltelen elbeszélő képzeletbeli partnerével, Friedlanderrel társalogva azon töpreng, a gazdag és protekciós zsidóknak miért engedték meg a magyarok, hogy „csakugyan a hotelből jártak sírt ásni”, nekik pedig, „entellektüeleknek” mért nem adtak kegyelmet. „Bennünket jobban gyűlöltek a gazdagoknál is” – állapítja meg, értetlenkedve, hogy „akik csakugyan élőködtek rajtuk, s pöffeszkedtek a fejük felett, azokat egészen addig, amíg a németek be nem jöttek, aránylag túrték és kímélték”. Egy bizonyos Körösztös őrnagy mondását idézi, aki Kijevbe érkezésükkor azt „recsegte”, hogy doktorokat akar a lovak mellett látni. „Nem bankárokat, gyárosokat, még csak nem is valutásokat, Friedlander! – háborodik föl a szerzői elbeszélő. – Doktorokat! Még csak nem is a zsidókat akarják ezek megölni, Friedlander, hanem magát a civilizációt.” Zsolt Béla emlékezésregénye más helyein is szigorú tárgyilagossággal ad számot hit- és sorstársai jelleméről, tetteiről. Nem kíméli például – vagy ha mégis, akkor azzal, hogy elhallgatja a nevét – a város „leggazdagabb zsidáját” sem. Sajnálja ugyan, hisz „félíg agyonvert” állapotban viszik be a kórházba, ám nem hallgatja el, hogy ő Nagyvárad „legkíméletlenebb harácsolója, uzsorása, leghíresebb rosszembere”. „A konzervatív nagyburzsoá a hátsó lépcsőn orgazdákkal cimborált” – tágítja jellemzését az elbeszélő azoknak az elismerő szavaknak a kíséretében, amelyeket a „harácsoló” „diszkrétan dölyfös magatartásáért” kap. Nyilasok, németek verhették agyba-főbe, hogy „vért hányt, és vért vizelt”, mégsem vallott. Végül a szabadulás, a Svájc felé tartó vonat útjára emlékező szomorú tárgyilagossággal közli, hogy „sem az orosz fronton kényszermunkásként, sem a katonai fegyházban, de még a gettóban sem rendült meg ilyen mértékben emberi méltóságom és önbecsülésem, ahogy most itt ezektől a velem egy drót mögé zárt cigarettazúrérektől”.

Az elfogulatlan tárgyilagosság memoárbeli mintái azért fontosak, mert a re-
gényes életrajz töredékben hagyásával nagyjában egy időben a közíró Zsolt
egészen más hangot ütött meg. Ami esetleg távol eshetne a tanúságtevés tár-
gyától, ha a *Kilenc kofferről* értekező Vári György nem hozná szóba, felemás
módon érvelve. Az még rendjén való, hogy a két világháború közötti népi-ur-
bánus vita harcaival kapcsolatban „civilizátori fölényességét” érzékeltetendő
Kardos Pált idézi. „Zsolt Béláék, Ignotusék már évek óta úgy járkálnak a magyar
életben, mint a Nyugati Kultúra és Felvilágosultság Rt., mint ma az Egyesült
Polgári Szabadság és Hamisíthatatlan Európai Humanizmus Művek kizáróla-
gos jogú magyarországi vezérképviselői, és jaj annak, aki ezeket az árukat az
ő megkerülésükkel közvetlenül nyugatról hozza be, és még inkább jaj annak,
aki ezeket az árukat az ő világszabadalmuk ellenére hazai műhelyben, hazai
nyersanyagból meri előállítani” – így a *Zsidó válasz (Válasz, 1934/2)*. Az viszont
már félretájékoztató – nem tudni, szándékos-e, netán a tájékoztatatlanság követ-
kezménye –, hogy a háború utáni „népi-urbánus háborút Veres Péterrel” vívta
volna Zsolt.

Ez a csata ugyanis két fronton zajlott. Egyfelől – Lukács György tanulmányá-
nak címét kölcsönözve – az *Elfogulatlan irodalomszemléletért*. Az esztéta, ez idő
tájt a kommunista kultúrpolitika egyik fő ideológusa lényegében Zsolt Bélának
válaszolt, miután az az *Irodalomtörténeti gettó?* alcímű vitairatában megtámadta
a Molnár Ferencről szóló elemzését. A gettóval összefüggésben Lukács nyíltan
beszél: „ha zsidóról van szó, Zsolt Béla egyszerre elveszti – különben értékes
– kritikai éleslátását”, és szerinte ez a „Zsolt Béla-féle egyoldalúság, két mérték
alkalmazása” vezet oda, hogy ha például Szabó Dezsőről van szó, akkor Zsolt
„csak ó-testamentomi stílusú prófétai átkozódásra képes”. A „kétféle mérték
rosszhiszemű demagógiája” akadályozza meg abban is, hogy „némi tárgyla-
gossággal” szóljon Illyésről, Veres Péterről. „És vajon ki teremt 'irodalomtörté-
neti gettót' – kérdezi végül Lukács György -: az-e, aki származására való tekint-
tet nélkül kemény bírálattal illet minden író, azt vizsgálván, mit adott és mit
ad tartalma és formája, eszmevilága és művészete a magyar nép nemzeté tudat-
tosodásának, vagy az, aki – a kétféle mérték módszere alapján – ki akar törölni
minden, bármennyire jogosulatlanul, antiszemizmussal gyanúsíthatót a ma-
gyar irodalomból; aki rosszhiszemű védőbeszédekkel hajt végre szerezcsenmos-
datást magukat reménytelenül prostituált, egykor tehetséges, de esetleg teljesen
tehetségtelen íróknál csak azért, mert zsidó származásúak? Azt hiszem: elfogu-
latlan, demokrata érzelmű ember előtt egy percre sem lehet kétséges a válasz.”

Másfelől, ami szintén az értékelés elfogulatlanságához tartozik: az ellenfelek
– sőt ellenségek – keresésében Zsolt nem állt meg Veres Péternél. 1947 áprilisá-
nak elején újabb „lendületes kirohanását” voltaképp ismét Lukács György, illet-
ve Révai József ellen intézte, kifogásolván, hogy ők ketten találkoztak Illyéssel
és Németh Lászlóval. Ez a „szörnyű esemény” a *Haladás* szerkesztője szerint
„demokráciánk alapjait rendíti meg” – élcelődik Horváth Márton „Illyés és
Zsolt” című glosszájában (*Szabad Nép*, 1947. április 13.). Kifogásolja, hogy

Illyésékben a publicista az ellenforradalom „önkéntes szolgáit” látja, olyanokat, akik „a múltban politikailag is vezetni akarták népünket, és segítették odavezetni, ahová 1944-ben eljutott”. „Lemészárolt apákat és nagyapákat, sőt a falhoz csapdosott unokákat sértenénk meg, ha rehabilitálnánk őket” – foglal állást, mintha nem tanú, hanem vádló volna, a Magyar Radikális Párt képviselője. Erre válaszolja a kommunista párt lapjának felelős szerkesztője, feltehetően nem magánvéleményként: „Zsolt ott folytatja, ahol abba hagyta: egyetlen kispolgári réteg számára akarja kisajátítani, ha nem is a demokráciát, de legalább is a demokrácia ítélkezési jogát. Valahogy így gondolkozik: ítéljük mi, akik megítéltünk. Tetemre hívni csak az áldozatnak van joga – de nem veszi észre, hogy *a teremtésben van más vesztes is, s a legnagyobb áldozat maga a nemzet.*” Nem jól értette meg Zsolt Béla „a lemészárolt és ártatlan áldozatok figyelmeztetését” – int a vezető kommunista művelődéspolitikus –, ez ugyanis szerinte így szól, eredetileg is dőlt betűkkel kiemelve: „*soha többé egyedül, elkülönülve, ellenséges vagy közömbös tenger közepén!*” Ez az elkülönülésre, de főleg a más vesztesre való utalás, meglepően, mintha Kassákot visszhangozná. Illetőleg akit ő idéz, Rilket: „Ki beszél győzelemről? Túlélni – ez minden.”

Legvégül: a *Város az ingoványon* szerzője meglepő ténnyel áll elő, miközben azon elmélkedik, hogy a háború vége felé Magyarország lakosságának egy része „valami eksztatikus, vad haláltáncba szédült bele”, a németek pedig „hideg számítással csinálták, amit csináltak”. Mit csináltak? Darvas tényszerű közlése: noha a zsidók elleni rendelkezéseket „ők parancsolták”, ez nem akadályozta meg őket abban, hogy „filmet készítsenek a gettók borzalmairól, a csendőri brutalitásokról, és lepergessék Svájcban: íme, ilyen brutális eszközökkel irtják Magyarországon a zsidókat...”

Meghökkenítő állítás. Ki tudja, van-e tanulsága? S ha igen, mi lehet az.

